

GREZSA FERENC

A NÉMETH LÁSZLÓ-I REGÉNY KIFEJLŐDÉSE

Németh László egyetlen műfajának (itt és most: a regénynek) a kifejlődése nem érthető meg önmagában, elszigetelten az alkotói pálya összmozgásától, hanem csak olyan folyamatként, amelyben az életmű általános törvényszerűségei érvényesülnek. Regényműfajának keletkezéstörténete is tükrözi az írói kibontakozás karakterjegeit: az esztétikai struktúrák előbb gondolati modelleként születnek meg, továbbá megjelenésük — lassú, fokozatos átmenetek helyett — gyors és robbanásszerű a pályán, és végül ezek a vívmányok jobbra kompozicionális természetűek, sokféle sugalmazást, leleményt magukba ötvözök. Mielőtt a specifikus jellemzőkre: a tudat- és elbeszélés-regény sajátosságainak vizsgálatára rátérnénk, előbb e tágasabb összefüggések áttekintésére kell vállalkoznunk.

1.

Amit Németh László Ady pályaalakulásáról — logikai és történeti értelemben egyaránt érvényesen — megállapít, hogy tudniillik előbb készül el benne a gondolkodó, mint a költő, és az eszme primátusa ars poetikájára is jellemző törvény, — reá is vonatkoztatható dilthey-i igazság.¹ Az idegen életmegnyilvánulás megértése egyszersmind saját belső tapasztalásának transzponálása is. A portré önarcképi jelentőségű: „Nála elvonás, mint a filozófusoknál, megelőzi a konkrétot. Ez a valóbbik való s a való csak cifra, esetleges gúnya.” Pszichológusként Freud és Dosztojevskij rokona, filozófiai szimultánjátékosként pedig költő-Heidegger és lírikus-Einstein. Németh Lászlóra e tétel több szempontból is alkalmazható. Legszembetűnőbb a „genetikai” jelentése: az írói életmű „törzsfája” voltaképp a kritika, amiből később ágaznak el az egyes szépírói műfajok: az ábrázolás igénye a gondolkodás és tudatosság talaján hajt ki.² A műbíráló már a regény- és drámaíró reflexeit is foglalkoztatja. A „kritikai vélemény” nemcsak az alkotás leírása, hanem újratemtése is, továbbá az alkotó jellemképe, alakrajzként „az esztétikai jegyek pszichológiai értékelése”.³ Aztán „kis dráma, amelyben az igény újra megjátssza harcát a formáért.” A kritika az emberábrázoló „kegyetlenség” műhelye, ahol meg lehet lesni alkat és karakter titkait, meg lehet figyelni életutak tanulságait. A regényíró is beáll a „lélekteremtés” e folytonosságába, csak autonómiáját kell majd kivívnia a literatura kész modelljeivel dolgozó kritikussal szemben, az összetételből elhagyni az *újra-* igekötőt. (Lát-szólag ellentmond e fejlődésmenetnek, hogy Németh László lírikusként és novellaíróként kezdi pályáját. Csakhogy az indulás e két műfaja inkább tekinthető zsákut-

¹ Ady összes versei. Napkelet 1930. május 1. = Készülődés 1: 251.

² Vö. Levél Gulyás Pálnak 1932. június 26-án. Petőfi Irodalmi Múzeum.

³ A kritika feladatai. Nyugat 1929. december 1. = Készülődés 1: 46.

cának, álútnak és tévelygésnek, semmint önnön hajlama, képességei és lehetőségei felismerésének. Az öntükrözés igénye és a tárgyiasítás ösztöne — aminek összekapcsolásával, líraiság és objektivitás egymásra rétegzésével a tanulmányműfaj foglalatában sikerül majd alkotói szuverenitását kivívnia — egyelőre külön vágány bennük. Nem véletlen, hogy Németh hamarost abba is hagyja művelésüket, s később is inkább csak az öntanúsítás dokumentumaiként értékeli őket.⁴ Az elbeszélést a mezőföldi életanyag (tematikai érdekű és a regényírást előkészítő) fölfedezéseként, a verset pedig (*A megölt költő* címmel) önéletírása fejezeteként. A kritika éppúgy „bábállapot” a szépiró Németh Lászlónak, mint a publicisztika a költő Ady Endrének. Innen magyarázható a műbírálat- és regényírás bizonyos analógiája: a regényhősök életüket műalkotásként (az esztétika törvényeit is figyelembe vevőn) építik föl, az írói jellemzés eszközei közt erős a lelki-szellemi folyamatok elemzésének a hajlandósága, a regényvilág éles kirajzoltsága az esszé fogalmi pontosságát revalálja.

A kritika nemcsak oly módon kohója a Németh László-i regénynek, hogy ábrázoló képességeit formálja, hanem úgy is, hogy (az írás gyakorlatát megelőzően) benne készül egyszemélyes regényelmélete. Mindenekelőtt a konvenciók ígézetéből kell szabadulnia, hogy a maga — másokéval összetéveszthetetlen — stílusát kialakíthassa. (Az 1926-os *Akasztófavirág* jobbára csak tárgyi-szemléleti értékeinél fogva jelentős mű, az írói módszertant Móricztól és Szabó Dezsőtől kölcsönzi.) Hogy a drámaian „jelenetező” móríci technika nem szemlélhető a magyar epika kizárólagos lehetőségeként, Tamási költői prózája figyelmezteti. „A mese nem áll meg a jelenetekben, nem szélesedik megkomponált képekké, inkább lebegtetni a jeleneteit” — fedezi fel benne az idő dimenzióját kibontó elbeszélésregény természetét.⁵ Fogyatékosága viszont, hogy mellőzi a regényírás „redukálhatatlan elemét”, a pszichológiát. „A regény közelebb áll a tanulmányhoz, mint a novellához. A regény az élet kritikája s a kritikára támaszkodó életkoncepció. A regényt nem szabad elköltősíteni” — fejtegeti a *Szűzmáriás királyfi* ürügyén.⁶ Az igazi regény ugyanis görcsösen tapad a prózához. Tersánszky *Margarétás dala* a narráció rugalmasabb kezelésére példa; az elbeszélés kétnyelvűségére: „Hol a történet közreadója szól, hol maga a hősnő, s a kétféle hanghordozást az író nagyszerűen kihasználja.” Ám hiba, hogy e regényírói pozícióban sok a spontaneitás, véletlenszerűség.⁷ Joyce *Ulysses*-ében az írói alterego olyasféle osztódását tapasztalja, amit majd az *Égető Eszterben* ötletként maga is megvalósít: „Az Ulysses dedaluszi mű s nyitja maga Joyce, aki e regényben csakugyan a Stephen Dedalus néven szerepel. Nem ő a hős, de a hős az ő ellenalakja: közvetetten, de belőle él.”⁸ (Vagy csupán megerősíti az *Emberi színjátékban* követett eljárását, ahol Horváth Laci figurája az igazán önéletrajzi érdekű, s Boda Zoltán alakja — vágyképként — külső modell után keletkezik?) A másik tilalomfa, amit ki kell kerülnie — Szabó Dezső eposzregénye. Szuggesztív eszméi okán veszedelmes kísértő: prózája gazdag és tagolt társadalmi panoráma, a szerves életábrázolás és a morális mintakeresés igénye, a nyelvi megformálás utánozhatatlan eredetisége. De egyéniségellenes író, akinél az ember csupán kortendenciák függvénye, úgy él, mint „a világ egy szívdobbanása, imára kulcsolt keze vagy fölemelt uja”.⁹ Bonyolult személyiségképlet nélkül pedig nincs modern epika. „A történelem sivárságában

⁴ Vö. NLM Negyven év 74. és Homályból homályba 2: 321—326.

⁵ Az erdélyi irodalom. Társadalomtudomány 1926. szeptember—október. = Készülődés 1: 81.

⁶ Tamási Áron: *Szűzmáriás királyfi*. Napkelet 1928. november 1. = Készülődés 1: 142—143.

⁷ Tersánszky J. Jenő: *A margarétás dal*. Nyugat 1929. szeptember 1. = Készülődés 1: 333.

⁸ Joyce: *Ulysses*. Napkelet 1930. április 1. = Készülődés 2: 215.

⁹ Szabó Dezső. Erdélyi Helikon 1928. december. = Készülődés 1: 269.

az egyéniség az egyetlen főlemelő... Az egyén azonban kiszámíthatatlan, Isten kegyelméből való szabad és organikus. Az irodalommal azért foglalkozom, mert itt az élet ellen lázadó, a józan ész Euklidész-geometriájából kiszakadt Bolyaiak és Gaussok közt vagyok... Áldott, aki kibetegedhetik a Nagy Jánosok életéből” — hangzik Németh vallomása.¹⁰ A regény nem az örök banalitások műfaja, hanem a kivételes emberek sorsképe. Az eposzregény életlírája helyett a Kosztolányi-féle lélektani kompozíció vagy a Kassák típusú szociográfiai metszet volna az igazi megoldás? Az előbbiben a probléma „elszigetelése” a zavaró mozzanat, a perspektíva beszűkítése: a regény „egyetlen tétel szívós elkészítése és érzelgetése”.¹¹ (Ezért méltatja Németh a maga törekvéseinek párhuzamaként Pap Károly *Mikéjét*, amely az alakrajzban a pszichológiai elemzést krisztianus mitológiává bővíti, a regényszemléletben a történelmi konkrétságot a vallásos gondolkodás metafizikájává tágítja.)¹² Az utóbbit (az *Angyalföld* apropóján) csekély pszichológiai hitele miatt marasztalja el. „A rongyok mögött nincs hús. Annak, amit a felület mutat, nem találod meg a befelé vivő folytatását. A regény életszerű, de ez az életszerűség nem az alakjaiból árad, hanem pillanatnyi csoportosításukból... Az az arc, amit az ember a világ felé mutat, mélyebb erők kompromisszuma” — summázza véleményét.¹³ Valójában a hagyományos társadalmi regény épp olyan szűk keresztmetszete a valóságnak, mint a lélektani analízis. Vajha egyetlen kentaur-műfajjára lehetne őket gyúrni!

A hazai tartalékok kimerülvén, Németh László a magyar regény megújításához, a naturalizmus klasszicizáló meghaladásához végül is a kortárs világirodalomban lel ösztönző mintákra. A *Napkelet* új rovata, a nyugati irodalmakat szemlélő *Kritikai napló* tulajdonképpen anyaggyűjtés a maga regényírói esztétikájához.¹⁴ Gide és Proust, Woolf és Joyce, Ramón és Huxley vallatása, milyen legyen önnön ars poétikája. Az eredmény Halász Gábor konklúziójával rokon: „A regény, mint műfaj, csakugyan bomlik, ami azonban nem jelenti, hogy felbomlik. Csak a XIX. század regénytípusa: a jellemregény halálraítelt. A múlt század regényeiben a környezet a végzet. A környezet gyúrja a hősokeket, jellemük a körülmények öntómintájában alakul ki, a társadalom erői öltenek testet bennük; a regénynek még a pszichológiája is szociológiai. Az új regény nem függ ennyire a szociológiától. Alakjai nem előttünk keletkező termékek, hanem a regény elején kész figurák, akik nem mint mitikus társadalmi erők megszemélyesítői jelennek meg a színen, hanem mint szabad, kószáló, eseményekre szabad emberek. A regény társadalmi sem másolt, regénybe átültetett élet, hanem bő megfigyelésekből szabadon költött autonóm világ.”¹⁵ Boda Zoltánnak, Kurátor Zsófinak szabadságában áll, hogy az „élet kétszerkettője” ellenében önmagát válassa: a legenda útját, az exodus szigetét; hogy sorsukban az etika a történelmet derékszögben metsze. Változik a regény funkciója is: a mimézis a felület törvényévé szűkül, s az a szerepe, hogy — Németh László metaforájával, Fantomas-kesztyűként — az írói látomást, a mű eszméit hitelesítse. Ne hasonló anyagával, hanem igazságértékével utaljon vissza eredetére, a világra, — azaz „a művészet játékos szellemét a regény valóságillúzióján” villantsa át.

¹⁰ Uo.

¹¹ Pap Károly. Nyugat 1929. október 16. = Készülődés 1: 167.

¹² Kassák Lajos: Angyalföld. Nyugat 1929. április 1. = Készülődés 1: 339.

¹³ Kosztolányi Dezső. Erdélyi Helikon 1929. március. = Készülődés 1: 317.

¹⁴ A rovat 1930. október 1-én indul, s 1931. április 1-én zárul. Később feltámad a Tanúban.

¹⁵ Halász Gábor. Fzlésproblémák a mai kritikában címmel a Nyugat 1931. szeptember 16—október 1-i számában. = Készülődés 1: 225.

Németh László regényei emberképét — a struktúrában az eszmék meghatározó jelentőségének bizonyosságaképp — a modern polgári filozófia tanulságainak hasznosításával formálja meg. „Üdvtanának” három fontos forrása: Max Scheler fenomenológiai személyiségelmélete, William James pragmatizmusa és Gandhi morális politikaszemlélete. (Itt kell megjegyeznünk: az író etikai gondolkodása korántsem valamiféle XIX. századi konzervatívizmus, aminek a közvélekedés ítéli, hanem az etikai perszonalizmus korszerű eszméjének vállalása.)

Scheler nyomán (föltehető, hogy tanait: középső „vallásos” korszakának alapműveit jobbára a kritika közvetítésével ismeri meg) a személyiség Németh számára megszüntethetetlen értékhordező. Tárgyivá nem tehető, mint ahogy Kant alárendeli az észnek, a kötelesség kategorikus imperatívuszának, vagy ahogy az empirikus gondolkodás feloldja a hasznosságelvben.¹⁶ „Az egész világegyetemnek a végső értelme és értéke... azoknak a *személyeknek* a pusztá létén (nem teljesítményén) és a lehető legtökéletesebb *jó* létén (jó voltán), a leggazdagabb tartalmasságán és legteljesebb kibontakozásán. legtisztább szépségén és belső harmóniáján mérendő le, akikben egy időre a világban található minden erő összpontosul és felemelkedik” — olvassuk *A formalizmus az etikában és a materiális értéketika* bevezetőjében. A Németh-hősök életútján az értékérzés intuitív aktus, belső „szókratészi” hang, mely az erkölcsi „képességek” meglétén alapul, azaz az ember vitális ösztöneiben gyökeredzik, s (mint Husserl tanítja) függetleníthető az ún. világnézetfilozófiáktól. (Fogalmi nyelven e jelenséget végérvényesen majd a sajkódi nagyesszé, *A „vallásos” nevelésről* írja le.¹⁷) Boda Zoltán is „erkölcsi-vallási génusz”, aki az értéklényeget a „személyes üdv” megvalósításában keresőn, a világot önnön dologi korrelátumának tekintőn, a tudás három (scheleri) fokozatát járja be: az „uralmi- vagy teljesítménytudástól” a kultúr- vagy lényegtudáson” át jut el az „üdv- vagy megváltási tudásig”. Léte se „tárgyi” lét csupán, hanem „ellenállási” lét, a német erkölcsfilozófus terminológiájában: Widerstandsein, amelynek az író szótárában az „ellengravitáció” metaforája felel meg.¹⁸

Scheler etikája (főképp utópikus természete okán) önmagában vitatható ugyan, megismerése mégis rendkívüli jelentőségű Németh gondolkodói fejlődésében. Annak bizonyításával, hogy „minden személy eredeti *felelősséget* visel *valamennyi személy egész világának* erkölcsi üdvéért”, hogy „az ember szellemi lényként is csak a történelemben és társadalomban lélegzik”, hogy az individuum történelmi magatartása összekapcsolható a személyiség (transzcendenciában kifejeződő) abszolútumigényével, — lehetővé teszi a számára, hogy — a megszüntetve megőrzés dialektikája szerint, védelmezőn és megújítón — folytonosságot teremthessen az Ady-korszak liberalizmusának értékes hagyományával, hozzákösse egyéniségközpontú gondolkodását a népi mozgalom kollektivisták törekvéseihez, egybeötvözze az önérvényesítés erkölcsét a szolgálat és elkötelezettség moráljával. S ezt olyan történelmi pillanatban, amikor az ellenforradalom győzelmével egyre inkább jellegadóvá válik a közéletben a totális állam koncepciója s a társadalom (ideológiai) manipulálásának módszere. A benne megjelenő szervezet- és mozgalomkritika ugyanis nem csupán Szabó Dezső (a keresztény középker hierarchiáját és fegyelmét eszményítő) koncepciójának bírálata,

¹⁶ Vö. M. Scheler: *A formalizmus az etikában és a materiális értéketika*. Ford. Berényi Gábor. Bp. 1979. 12., 16., 19., 460., 465., 731., 746. Az első kiadás 1913—1916-ban jelent meg németül.

¹⁷ NLM Sajakódi esték 9—73.

¹⁸ Vö. Sándor Pál: *A filozófia története*. Bp. 1965. 3: 434—437.

hanem általa, mint az *Utolsó kísérlet* regényciklusa tanúsítja, a személyiség veszélyeztetett autonómiájának a jogvédelme is. Nem annyira a meggyengült baloldal, mint inkább a sülyedő közmorál ellen fordulón.

Scheler filozófiája mindenekelőtt arra ihleti Németh Lászlót, hogy hősszemléletében a személyiség képletét az egzisztenciális teljesség látomásává bővítse. „Amit személynek nevezünk, az az énnel szemben egyfajta totalitás, amely önmagában elegendő” — olvassuk fejtegetésében.¹⁹ E gondolatmenet sugallja az írónak, hogy a jellem ontológiai szubsztanciaként is felfogható: mint az emberiség kicsinyített tükörképe, archetipikus érvényű magatartásformák hordozója. „A regényben minden ember egy világ. Aki nem hiszi, hogy az egy ember magában is van olyan érdekes, mint az emberiség s egy fa, mint a teremtés, alkatánál fogva nem regényíró” — summazza regényesztétikáját.²⁰ „Itt az egy több a tizmilliónál. Az ember egy módon használhat a világnak, ha rendbe jön önmagával” — fejleszti normává monista antropológiáját.²¹ (Némiképp Kosztolányi ars poétikájára, a *Költő a huszadik században* soraira emlékeztetően.) Hogy egyetlen regényalak e jelentésbeli sokoldalúságnak megfelelhessen, konkrét és absztrakt, relatív és abszolút, történelmi és egyetemes perspektívákat kell ötvöznie. A „szoborszerűség” Németh László-i ábrázoló elve egyszerre jelenti az alakítás tömbszerűségét és a peplon finom kidolgozottságát, mítosz és lélektan metaforikusan megfogalmazott egységét.²² Sőt a „kötelesség-élvezetvallás” kategóriában mozgó, a „szent”, „hős” és „szörnyeteg” karaktereit megkülönböztető írói jellemten se függetleníthető teljesen a scheleri — az értékeket személyekhez rendelő — tipológiától, a „szent, géniusz, hős, vezető szellem, az élvezet művésze” etikai arcképsorozatától. E tagoltság azonban nem azonos a szociológiai, etnikai vagy történelmi szempontú differenciáltsággal, a szintetikus látás igényének feladásával. „Az egyéniség az ‚örök emberi’ korokat-tagadó megnyilatkozása. Két ember: század, osztály, nem, nemzetiség fölött is rokon lehet; osztály, nem, nemzetiség ellenére is idegen” — olvassuk *A debreceni disputa* eszmefuttatásában.²³ Mint újklasszicizmus, inkább az enciklopédiaeszmé ábrázolási konzekvenciája.

Az írói antropológiához képest nehezebben pontosítható (származtatható, azonosítható) a regények irgalomeszméje. Vannak, akik Németh Lászlónak az *Emberi színjátékkal* kibontakozó s az *Utolsó kísérlet*ben analizált „vallásosságát” a húszas években divatos vallásos reneszánszsal hozzák párhuzamba. Kétségtelen, hogy hatással van rá például Maritain eszméje: „Az ember a maga megismerő képességeivel nem érheti el a ‚végső igazságokat’, ehhez csak a vallásos tökéletesedés útján közelíthetünk.”²⁴ Maga vallja meg önéletrajzában, hogy a Párizsban olvasott Claudel a vallást fedeztetni fel vele: a szükségyszerűségek világában a belső szabadság „szavakkal megköthetetlen” mámorát.²⁵ A párhuzamvonásnak azonban ellene szól, hogy ő is — mint Kierkegaard — „magánkeresztény”, vagyis a hit egyrészt szubjektív élmény, másrészt emberiségvallás a számára, ami nemcsak a „szellem emberének” transzcendenciaéhségét és egyetemességigényét elégíti ki, hanem tiltakozás is a kor mizériái ellen, egyéni kiútkeresés a krízis állapotában.²⁶ (A Makkai Sándor prédikációgyűjteményéről írott bírálatban például a vallást két elemre redukálja: a „föfelé”

¹⁹ Vö. Berényi Gábor utószava. M. Scheler i. m. 891—918.

²⁰ Készülődés 1: 143.

²¹ Uo. 1: 271.

²² Vö. NLM Homályból homályba 1: 225.

²³ Protestáns Szemle 1929. április. = Készülődés 2: 17.

²⁴ Sándor Pál, i. m. 3: 505.

²⁵ NLM Homályból homályba 1: 360—361.

²⁶ Vö. Sándor Pál i. m. 3: 454.

felelősségére és a világ iránti nagylelkűsége — azaz erkölcsre és karitásra.²⁷) Mások az öntökéletesedés, a szeretetközponitú élet és a feltámadás-lét programját Tolsztoj és Dosztojevszkij vallásos realizmusából származtatják. Igaz, Németh László is (az elvetélt társadalmi forradalom hiánypótlásaként és téves korrekciójaként) hasonló etikai forradalmat hirdet, mint a nagy oroszok. „Az emberiséget megjavítani annyi, mint az emberi lelkiismeretet elnehezíteni. Felelősség a küldő erővel szemben, a ‚fölfelé‘ és a ‚körülöttem‘ dimenziójában folynak az igazi forradalmak” — írja.²⁸ Ám a XIX. század naív, messianisztikus hitét már nem vállalhatja. Így legvalószínűbbnek a pragmatikus filozófiával való analógia tűnik. William James nem annyira igazságelméletével (radikális empirizmusával) hat rá, habár az *Emberi színjáték* korszakának 1928 és 1930 közé szorítható ideológiaellenességét ez a motívum is gerjeszti, hanem inkább „metapszichikai” vizsgálataival. Ama megfigyeléssel például, hogy „a vallásos zsenik — szentek, próféták, misztikusok — és a pszichopatikusok között szoros kapcsolat van”, továbbá hogy „az igazi vallásos élet legszebben éppen degenerált lelkű emberekben bontakozik ki”, ahogy a legszebb virágok is a trágyában nyílnak. Boda Zoltán vállalkozásának feltétele a pragmatizmus nyitott világképe, amely a racionalizmus befejezettségével szemben a valóság szüntelen mozgását és a jövő alakíthatóságát hirdeti.²⁹

A Gandhi-élmény az erkölcsi forradalom eszméjének adaptálása a politika, a gyakorlati életvitel szférájára. 1926-ra datálható: ekkor kerül az író könyvtárába Helene Hart fordításában és Romain Rolland előszavával a *Jeune Inde* cikkgyűjteménye.³⁰ Az *Emberi színjáték*ban Zádor tanár úr a szócsöve. „Sose akard visszaadni, amit kapsz. Nem tartozol azok közé, akik bármit is megtorolhatnak” — tanácsolja Zoltánnak. Mint magatartásmodell a példa és minta erejével is hat, egyszersmind tanúsítja, hogy Németh rokonkereső tájékozódása a „harmadik világ” ideológiája iránt — írói eszmélésével egyidős.

3.

A sokfelől érkező benyomás és ihlet, sugalmazás és ösztönzés villámcsapás-szerűen érleli meg Németh Lászlóban a regényírót. Az *Emberi színjáték* megírása az *Akasztofavirág* hagyományos epikája után — valóságos „sansalvadori kikötés”.³¹ Reá is a kierkegaardai törvény érvényes: az ugrásokból álló minőségi fejlődés hirtelensége.³² Önvallomás értékű, amit Adyban fedez föl: az ő pályájának mozgását is „nagy hullámú, földrengésszerű lökések” gyorsítják. A Németh László-i regény kifejlődése egyetlen műhöz köthető: mint Pallasz Athéne Zeusz fejéből, készen, teljes fegyverzetben születik meg a kritika burkából. Az *Emberi színjáték* nem előőrs vagy prologus, hanem maga a főcsapat, az előadás. Ha zsúfoltan is, a hibridek szerzetlenségével néha, de már minden jelen van benne, ami a regényíróra jellemző.³³

²⁷ Makkai Sándor: Az elátkozott óriások. Napkelet 1928. november 15. = Készülődés 1: 102—105.

²⁸ Két könyv Tolsztojról. Nyugat 1929. július 16. = Készülődés 2: 107.

²⁹ Vö. Sándor Pál, i. m. 3: 337—338. és Pragmatizmus. A pragmatista filozófia megalapítóinak műveiből. Vál. Szabó András György. Bp. 1981. 273.

³⁰ Vö. NLM Kísérleti dramaturgia 2: 14.

³¹ Az Ady-vers genezise. Kiadatlan tanulmányok. Bp. 1968. 1: 17.

³² Vö. Sándor Pál, i. m. 3: 454.

³³ A regény elemzéséhez felhasznált irodalom: B. Nagy László: Egy katarzis története. = A teremtés kezdetén. Bp. 1966. 215—221.; Béládi Miklós: Az önműködés mítosza. Érintkezési pon-

Teli regénycsírral; a később írt művek mintha csak egy-egy epizódját nagyítanak ki. Zoltánka és a tanítónő jelenetében az *Iszony* problémája rejtezik, az Olaszországból való odüsszeuszi hazatérés élményében és a „Nagy Orvos” vállalkozásában az *Irgalom* életreceptje készül, a kis Jóskát eltemető Rozi alakjában a *Gyász* Kurátor Zsófia feszeget, az *Utolsó kísérlet* tágasabb világában tulajdonképp — ha más előjelekkel és hangsúlyokkal is — Boda Zoltán szellemi fejlődése ismétlődik.³⁴ De az *Emberi színjáték* nemcsak tárgyi értelemben példatára Németh László regényirodalmának, hanem az ábrázolás és megformálás módozatait és eszközeit tekintve is. Olyan tudat- és elbeszélésregény, amelyhez képest a későbbi fejlődés csupán aránymódosulásként, kristályosodásként írható le.

A berobbanás váratlanságában meghatározó jelentőségű 1928 nyarán a párizsi út szellemi élménye. A közvélekedés mindenekelőtt Proust felfedezését és irányjelző hatását kapcsolja hozzá. Az *Emberi színjáték* (és a regénystruktúra) keletkezésének azonban nála is hatékonyabb és fontosabb gyorsító-katalizátora Gide.³⁵ (Nem véletlen, hogy a Proust-tanulmány négy esztendővel később íródik, helyette az olvasói láz forrósága a Gide-esszét jellemzi.)

A Gide-élmény jelentősége, hogy — főképp Dosztojevszkij-portréja révén — Németh Lászlót ráébreszti az alkati ellentmondásosság ábrázolásában rejlő lehetőségekre. „Antagonizmus: ez az a szó, amelyet Dosztojevszkij-tanulmányában André Gide oly szeretettel használ. Az embernagyságot ő az emberben lévő, logikailag össze nem egyeztethető ellentmondások fényével véli fölmérni” — fejtegeti. Boda Zoltán alakja is végtetekből szerveződik: „evangéliumi” és „démoni” tulajdonságokból, a szentség és betegség karakterjegyeiből. Élete „a gátlásos és mégis lázadó ember tragikus harca” kétféle hajlama közt, küzdelem a „szervezetében megnyílt örvények” ellen. A heroizmus igénye ez: a kisszerűségbe fulladó létnek és a tragédia halálának ironikus száradában az emberméltóság és -tragikum megőrzésére indít. Az átlagember ugyanis — mint Gide hirdeti — erkölcsnélküli: „összehangolja ösztöneit a közösség fejbeveréssel fenyegető kőtábláival”. A zseni ennél több akar lenni: „ár ellen” ember, ön maga legyőzése árán. „Szentté merevedne, de vonzza indulatainak bozótja is.” Élete értelmét az erkölcsi erőfeszítés adja: a dilemma megoldása, hogy „egység vára” helyett „a meglepetések dzsungel” legyen. Boda Zoltán impotenciája — mint Prometheusz keselyűje, Ady vérbaja vagy Gide homoszexualitása — a pokol tisztító tüze, amelyből az „evangéliumi” hősnek föl kell szárnyalnia. (Innen ered a Dante *Divina commediáj*át idéző címadás ötlete.) A Gide révén fölismeret perspektíva érteti meg a freudizmus írói korrekcióját: az analitika fölé nőv mitológiát, a súlypontváltást Luciferről Ádámra. „Nem véletlen, hogy Freud művész rokonnak a felsorolásánál nagy, evangéliumtól megszállt írókra, Dosztojevszkijre és André Gide-re hivatkoztam. S valóban, a freudizmus egy árnyalatnyi hangsúlyváltással keresztény tanná billenthető, mihelyt libidó helyett énosztónőkre rakjuk a ékezetet” — olvassuk Freud-esszéjében.³⁶ Belőle magyarázhatjuk Németh növekvő rokonszenvét a lírikus Babits „impotenciája” iránt. „Van valami a Babits-lírában a Dosztojevszkij-hősök kételemű összefontságából. Ahogy ezeknek a tudatára a tudatalatti, úgy indázódik a Babits-lírát létre hívó szándékokra az erősebb és igaztobb

tok. Bp. 1974. 137—153., Cs. Varga István: Az önapoteózis legendája. *Literatura* 1978. 1—2: 26—37.; Lackó Miklós: Szerep és mű. Bp. 1981. 204—205.; Kocsis Rózsa: A minőségesszmény Németh László szépirói műveiben. Bp. 1982. 74—112.

³⁴ NLM *Emberi színjáték*, 43., 227., 460., 535.

³⁵ André Gide. Erdélyi Helikon 1928. október. = *Készülődés* 2: 132—144.

³⁶ Freud és a pszichoanalízis. *Társadalomtudomány* 1929. január—április. = *Készülődés* 2: 178.

szándéktalan”... „az én eszme-szólamára a szervezet káotikus dallama” — figyel meg bírálatában.³⁷ Gide heroizmuskultusza teszi fogékonnyá Némethet Unamuno befogadására, a *L'agonie du christianisme* emberszemléletére,³⁸ aztán Ramón kísérletére, aki a regényben a világbéli valóságot lélektani valósággal helyettesíti.³⁹ Az (egységbe foglalt) ellentmondásosság Németh epikájában megnöveli hősei emberi arányát, az alakokat alkalmassá teszi „kozmosz” törvények és „archetipikus” magatartásmódok kifejezésére, egyszersmind — ember és szerep dialektikájának kibontásával, a tudat Janus-arcának: önszemléletének és világra vetett tekintetének komplex ábrázolásával — a lélektani - és társadalmi regényhős karakterének ötvözésére.

Gide „recit”-ként definiált regénytípusának jelentős szerepe van abban, hogy Németh László elfordul a XIX. századi regény ízlésvilágától. Anakronisztikussá vált „regénymammutjai” nehezen veszik fel az időt, „lomha testük nagy ügyel-bajjal mozdul odébb” — hangzik bírálata.⁴⁰ Túlságosan is tapadnak az élet felszínéhez, a hősöknek csak külső problémáik vannak, mert szerzőjük „boldog ember válságok nélkül”.⁴¹ A gide-i recit velük szemben a XVIII. századi regény — elbeszéléstől fejlődő — tiszta típusát újítja föl. „Az elbeszélő egyéniségén átszűrött történet, ahol az epika térbeli szöglettességét az elmondás időbeli folyamatossága tördeli le. Főladja a szélességet és megtartja az intenzitást, egyszálú, de az ember-bonyolításért pszichológiai rétegződések fokozatos feltárásával pótol” — jellemzi képletét az író. A gide-i recit az alapmintája a Németh László-i tudatregénynek: narrátora összekeveri magát a főalakkal, a regény totalitásának a folyton táguló világ helyett az egyéni tudat válik a mértékévé, a soktényezős koordináta-rendszer leegyszerűsödik. Proust inkább csak színezi e szuggesztívot — az „ősképek” elemzésének módszerével és a „zeneszerű motívumok bujdosztatásának” kompozíciós fogásával.⁴² (Az *Emberi színjátékot* például — ismétlődő motívumként — a Zölddisznó meséje hálózta be, s a regény voltaképp e mítosz analízise.)

4.

Németh László pályáján a termékeny hatások és új felismerések nem az öntagadó, éles fordulatok logikája szerint épülnek be az életműbe, hanem a folytonosság fenntartásával, a belső bonyolultságot fokozón, a meglevő állapottal szervülve. A fák szaporodó évgyűrűihez hasonlíthatóan. Az új gondolkodási minőség mintegy „letorkollja” a régit, de nem szünteti meg; amin túlelmedik, az látenszen, elfojtottan, perifériára szorítottan ugyan, de továbbél, s ha kedvező az éghajlat: alkotói idő és történelmi szükség, újra kihajt. Az író Freud lélekmodelljéhez kapcsolódva szögezi le: „Ahogy a geológiai földrétegek, úgy rétegződnek egymásra az emberben a különböző gondolkodási mechanizmusok... Minden pillanatunkban ott vonszoljuk egész múltunkat, ezt mindenki tudja. De hogy meghaladt gondolkodásmódjainkat nem pusztíthattuk el, csak letorkolltuk s azok tovább él velünk és ellenünk gondolkoznak, ehhez Freud módszere szoktatott hozzá.”⁴³ Németh hasonlóképp „többszötnű”

³⁷ Babits lírája. Napkelet 1928. december 1. = Készülődés 1: 276.

³⁸ Napkelet 1930. december 1. = Készülődés 2: 225.

³⁹ Ramón: La viuda blanca y negra. Napkelet 1930. november 1. = Kiadatlan tanulmányok 1:184.

⁴⁰ Werfel: Barbara oder die Frömmigkeit. Napkelet 1931. január 1. = Készülődés 2: 233.

⁴¹ Blasco Ibanez. Napkelet 1928. augusztus 1. = Készülődés 2: 157.

⁴² NLM Homályból homályba 1: 447.

⁴³ I. m. Készülődés 2:171—172.

író, mint Illyés Gyula költőnek; „távoleső ösztönök spontán összehangoltsága”, anélkül persze, hogy prózája stílusokra hullana szét.⁴⁴ Rousseau „érzelmi” (a vagyvagyok alternatív könyörtelenségében megvalósuló) gondolkodásmódjával szemben a „kritikai szellem” elmeműködését tünteti ki. „Ebben a gondolatok szinte drámaian fejlődnek. Egymás mellett és egymás alatt több gondolatréteg küzd, míg vitájuk egyetlen réteggé nem darálja őket” — jellemzi.⁴⁵ Gulyás Pálnak ezért tűnik úgy, hogy Németh László alkotói pályáján „a megölt ellenség visszajár kísérteni”.⁴⁶ Szabó Dezső például, aki nem csak fiatalkori eszmény, hanem a vele szakító 1928-as tanulmány és az egészségmitoszát bíráló regény után is lappangó lehetőség, akár „a múlttá rétegződött forradalmak echózása”, s újból erőre kap a *Kisebbségben* irodalomszemléletében.⁴⁷

Az inkább gazdagodó, mint változó alkotói természetnek az ellentétek feszültségében egyensúlyt képző dinamikus regénystruktúra felel meg. Az összegező regénymodell, melynek eredetisége nem elemeiben, hanem szerkezetében rejlik. Az összefoglaló hajlalm konzekvenciája, hogy Németh László szándékai szerint a regényben a naturalizmus túlhaladásának a megszüntetve megőrzés tétele szerint kell megvalósulnia, azaz a klassziczizálódás folyamatában. „Két dolog teszi a jó regényíró: az a hűség, amellyel az élethez tapad s az a hűtlenség, amellyel az élet fölé kerekedik” — állapítja meg.⁴⁸ A „hűség”: a naturalizmus továbbélése az élet szövődésének (színtereknek, eseményeknek, modell után készült alakoknak) epikai hitelű ábrázolásában; a „hűtlenség”: olyasféle transzformáció, melyben az eszme a regényvilágot újraszervezi, „pszichológiailag rendezett élette” stilizálja.⁴⁹

A Németh László-i regény mindhárom lehetséges szempontból szemlélve — ötvözet. Mint műfaj: a társadalmi, lélektani és mitológiai regény kölcsönhatása, határértéke. Nem analógiásan, hanem — az elemek önállóságát feloldón — egymásba átmenő szemléletmódként. A társadalom a tudat világarca, a lélekrajz a mítosz konkretizációja. A szociográfia önelvűségét, a pszichológia egyetlen formulára törekvő értelmezését és a mitológia anyagszerűségét egyaránt túlhaladón. Mint ábrázolás: ember és sorskép szövődése. Alakrajzként „pszichoanalízis” és „pszichoszintézis” egyszerre. Az eleven „hús” mögött derengő „csontváz” látványa, szüntelen lélekmozgás egy archetipikus mag körül, a tudat kinetikája és a mitológiai eszme statikája. „Percről percre szétfolyó, új formákat felvevő tömeg”, de „az állhatatlanság kérge alatt csupa monumentálisra törő szívósság”, „a mindenbe belekóstoló kósza szellem nagy dolgok mellett kitaró állhatatossága”.⁵⁰ Karakterében egybeforr a „rég Magyarországgal” és a „modern Európa” emberszemlélete. A jellem nem redukálható a romantika „különc” figurájává, hisz szervezetében világerők küzdenek egymással, de nem is jelentékteleníthető a naturalisták „médiüm”-hősévé, mert megadatik számára a sorsválasztás szabadsága. Az író a lélekteremtésben oly ellentétes stúdiumok támogatják, mint a Ranschburg-féle elmetan, mely a lelki folyamatok és az élettani kísérőjelenségek összefüggését kutatja és Freud művészi igényű pszichológiája, mely a tudatban ráció és ösztön közt teremt kapcsolatot. (Nem Tolsztojtól tanulja tehát a „biológiai realizmus” módszerét, mint Sarkadi állítja az *Iszonyról*

⁴⁴ Illyés Gyula: Nehéz föld. Nyugat 1929. március 16. = Készülődés 1: 149—150.

⁴⁵ A Rousseau-i elmealkat. Kiadatlan tanulmányok 1: 171.

⁴⁶ Gulyás Pál: Németh László. Protestáns Szemle 1932. június, 357—388.

⁴⁷ I. m. Készülődés 1: 259.

⁴⁸ Sásdi Sándor: Nyolc hold föld. Napkelet 1930. március 1. = Kiadatlan tanulmányok 1: 127.

⁴⁹ Vö. Készülődés 2: 101.

⁵⁰ Pirandello színpada. Készülődés 2: 116.; Sylvester nyelvtana. Uo. 2: 10—11.; Molnár Albert zsoldtárai és ritmikájuk. Uo. 2: 22.

írott kritikájában.⁵¹⁾ Sorsképként az ábrázolás dráma és legenda egybefonódása. Konfliktusosság kint és bent, egyszersmind a feloldó utópia jelenléte. A világ felől nézve a hős küzdelme, próbája és bukása, az eszmények felől tekintve életgyőzelem, üdvözülés és katarzis. Mint narráció: az „auktoritális”- és „énforma” érdekesítő helycserélgetése, az első személy lírai vallomosságának és a harmadik személy tárgyiasító törekvésének váltakozása, a tudat „világos” és „sötét” mezőinek dialektikája. Esszéizálás és megjelenítés ritmusa.

5.

A Németh-regény két válfaja közül előbb (az *Emberi színjátékkal*) a hagyománytisztelőbb „körkép” jelenik meg az írói pályán, majd (a *Gyász révén*) alig kétesztendősséssel, a „monódia”. Több a közös bennük, mint ami eltérő. Az elbeszélés mindkettőben filmszerűen pereg, a dramatizáló eljárások szaggatottságával, töredékességével és nehézkességével ellentétben folyamatosan, iramosan és könnyeden. Takarékoskodik a párbeszédekkel és a leírásokkal, kitüntetett szerepet biztosít a narrációnak, a reflexiókkal mélyített elemzésnek, s így az események nem szélesednek el benne, „a színpaltok közelebb kerülnek egymáshoz”.⁵² Mindkét típus centrumképző, a cselekmény középpontjában egyetlen főhőssel, az ábrázolás fókuszában az emberi tudattal. Az esszéizálás mértékében, dráma és legenda elhatárolódásával különbözőnek, a regényvilág extenzitásában, illetve a parabola lényegre szorítottságában? Másságuk jobbára csak arányeltolódás. A körképregény „az életjelenségek és problémák halmozásával” inkább tágitja, a monódia pedig „az életet életérzéssé, esszenciává szűrve”, inkább szűkíti a perspektívát.⁵³ Az előző regényformát — mint Thomka Beáta megállapítja — a fejlődésment ábrázolásának megfelelő epikusabb történetsszervezés jellemzi, a tér- és időviszonyok tágas kezelése, az utóbbit viszont, amely egyetlen magatartásmodell elemzése, a cselekmény külső szféráinak redukciója, a szubjektív idő hangsúlyozása.⁵⁴ A körképben a Bildungsroman lineáris történésvezetése érvényesül, így kontúrosabb benne a tudat világarca, a monódiában pedig a *Don Quijote*-mintájú problémaregény koncentrikus szerkesztése, ezért bontja ki gazdagabban az emberi lélek redőit. Az egyszerű mesében az „eszmei közlenivaló bonyolultsága” a nézőpont „folytonos odébbcsúszásával” egyre teljesebben tárul föl.⁵⁵ De a kétféle kompozíció a tudatregény „férfi” és „női” dimenziója is. A körképhez az író szívesebben választ férfit (Boda Zoltánban, Jó Péterben), a monódiában viszont asszonyalakot, akiben a „növényi mitológia” gyöngédsége és a természettel való kapcsolat ígéretesebben ábrázolható. A zseniben ugyanis, az „elsőrendű férfiban, mindig van valami nőies. Az élet ostoba szorgalmi feladatai elől ő is az élet központi jelenségeihez menekül.”⁵⁶

Németh László, miközben kiformálta a maga regénykoncepcióját, kultúrában gondolkodott. Nemcsak annak volt tudatában, hogy az irodalmi formák a korfordu-

⁵¹ Sarkadi Imre: Vita közben. Válasz 1948. május—június. 642—647.

⁵² Vö. Tersánszky J. Jenő: A margarétás dal. Készülődés 1. 333. és Borgese: Rubé. Napkelet 1930. október 1. = Kiadatlan tanulmányok 1: 176.

⁵³ Berde Mária. Protestáns Szemle 1927. január. = Készülődés 1: 106.

⁵⁴ Thomka Beáta: Németh László regénytípusai. Literatura 1982. 1: 68—73.

⁵⁵ Ayala: Belarmino y Apolonio. Napkelet 1930. október 1. = Készülődés 2: 207—209.

⁵⁶ V. ö. Csokonai és a botanika. Protestáns Szemle 1930. március. = Készülődés 2: 47.; Mencken: In defence of Woman. Napkelet 1931. február 1. = Készülődés 2: 236.

lőkkel kiüresednek, hanem annak is, hogy „a műfajokat társadalmi és kulturális igények teremtik: ők a meder, amelybe társadalom, hagyomány és kultúrszint a természeténél fogva lázadó művészt beleszorítja.”⁵⁷ Miközben „szörnyetegek marcangolták szét” a regényt, az esztéták pedig „a tökéletesség halotti leplét kínálgatták” neki, ő tartózkodott a szétoldó anarchia és a merev regula végleteitől.⁵⁸ A hagyomány-nyal kontinuuosan vált a műfaj megújítójává.

Ferenc Grezsa

DIE ENTSTEHUNG DES ROMANS BEI LÁSZLÓ NÉMETH

In der Entstehungsgeschichte der Gattung Roman im Werk von László Németh kommen allgemeine Gesetzmäßigkeiten der schriftstellerischen Entwicklung zur Geltung. Die Romanstruktur entsteht zuerst als gedankliches Modell. Sein Menschenbild wurde durch die materielle Wertästhetik eines Max Scheler, durch die phänomenologische Persönlichkeitstheorie geformt, doch läßt sich auch die Wirkung des James'schen Pragmatismus und seiner Metapsychologie, und darüber hinaus die politisch-moralische, religiöse Denkweise Gandhis erkennen. Die Entstehung (Entwicklung) dieser Kunstgattung bei Németh läßt sich anhand eines einzigen Romans, der 1928 entstandenen „Menschlichen Tragödie“ verfolgen. Die Erklärung für diese explosionsartigen Schnelligkeit (bei ihm) ist, daß das gedankliche Modell die entsprechende Romanform gefunden hat. In dieser Hinsicht wirkte Gide's Dostojewski-Studie und die als „recit“ definierte Gattung des Romans als Vorbild. In seinen Spuren wendet er sich dem enzyklopädischen Roman des XIX. und dem Erzählroman (der Prosaerzählung) des XVIII. Jahrhunderts, zu, der einen Romanhelden und eine sich mit diesem verwebende Geschichte enthielt. Der Bewußtseinsroman von László Németh ist im Grunde genommen der Schmelztiegel so verschiedener Wirkungen, wie der des psychologischen, Gesellschafts- und mythologischen Romans. Wir finden zwei Varianten: den an Goethes Bildungsroman erinnernden „Panoramaroman“ und die Monodie in den Spuren Don Quijote's. Bei beiden wird die naturalistische Darstellung klassisierend weiterentwickelt.

⁵⁷ A debreceni disputa. Protestáns Szemle 1929. április. = Készülődés 2: 17.

⁵⁸ Borgese: Rubé, i. h.